

PRIJEPORI U SUVREMENOJ SOCIOLOGIJI RELIGIJE – APORIJE RELIGIJSKOG U TRIBALNOM DRUŠTVU BOSNE I HERCEGOVINE

Tomislav TADIĆ
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju
e-mail: tomislav.tadic@yahoo.com

ABSTRACT

Pitanje društvene funkcije religije je nesumnjivo jedno od najvažnijih pitanja na ravni globalne društvene ontologije. Sociologija religije se u tom kontekstu ispostavlja kao jedna od najznačajnijih grana unutar suvremene sociologije. Imajući u vidu događaje koji obilježavaju aktuelnu globalnopolitičku situaciju, posebno agresiju Ruske Federacije na Ukrajinu, dodatno se intenzivira potreba za promišljanjem relacije etničko i religijsko kao poseban izraz krize sekularnosti u granicama “radikaliziranih konsekvenci moderniteta”. Rad je koncipiran iz dva dijela: 1) Promišljanje centralnih teorijskih pitanja u suvremenoj sociologiji religije iz perspektive nove geopolitičke konstelacije i njenih reperkusija na Bosnu i Hercegovinu i 2) Ukazivanje na tribalni i “antidruštveni” karakter društva u Bosni i Hercegovini, s akcentom na opskurnu vezu identiteta između etničkog i religijskog, tretiranu kao posebnu dimenziju kulturne traume. U radu se ukazuje na mračnijačku pozadinu normativnog i supstancijalnog raspada bosanskohercegovačkog društva.

CONTROVERSIES IN CONTEMPORARY SOCIOLOGY OF RELIGION – APORIAS OF RELIGION IN THE TRIBAL SOCIETY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The question of the social function of religion is undoubtedly one of the most important questions at the level of global social ontology. In this context, the sociology of religion positions itself as of the most important branches within contemporary sociology. Bearing in mind the events that mark the current global political situation, especially the Russian Federation's aggression against Ukraine, the need to rethink the relationship between ethnicity and religion as a special expression of the crisis of secularity within the limits of “radicalized consequences of modernity” further intensifies. The paper is composed of two parts: 1) Reflecting on the central theoretical issues in the contemporary sociology of religion from the perspective of the new

geopolitical constellation and its repercussions on Bosnia and Herzegovina and 2) Pointing out the tribal and “anti-social” character of society in Bosnia and Herzegovina, with an emphasis on the obscure link between ethnic and religious identity, treated as a special dimension of cultural trauma. The paper points to the dark background of the normative and substantial disintegration of Bosnian society.

1.0 Uvod

Društvena zbilja suvremenog svijeta ogleda se u kompleksnim procesima rekuriranja atavizama primordijalnih socijalnih formi koje su u svojoj suštini, na ravni jedne vrste sintetičke uobrazilje, zamišljene kao faktori koji treba da obezbijede društvenu kontrolu. Gledajući sa stanovišta klasične kulturne antropologije, pitanje religije u pravilu se tretira kao pitanje homeostaze primordijalnih društvenih zajednica – kao pitanje onog temeljnog prafenomena koji omogućava da jedna zajednica uopće i bude na okupu. Bronislaw Malinowski, kao i srodni klasični antropolozi, tako će posebno izdvajati tzv. psihološku funkciju religije – sposobnost religije da izvrši integraciju pojedinca i zajednice onda kada je to nemoguće uraditi i izvesti iz svakog preostalog mehanizma kojim čovjek može operirati u izazovima i iskušenjima sa kojima se svakodnevno suočava.

Ova temeljna društvena funkcija religije – funkcija legitimacije graničnih situacija unutar polja ljudske egzistencije – može se shvatiti kao univerzalna optika iz koje se mora krenuti u sociološku analizu religije. Sigmund Freud u ovom smislu i piše o “nekim podudarnostima u životu divljaka i modernih neurotičara” – naime, gledajući *grosso modo*, i jedan i drugi imaju više zajedničkih osobina (moderni čovjek će to jedva priznati!), od kojih je posebno važno istaći sklonost ka “ritualu” i ritualnoj strukturi ljudske svijesti! Ako bi se nekom vrstom kognitivne ekstrapolacije izuzela ova sklonost čovjeka ka ritualu, postalo bi diskutabilno da li bi uopće mogao opstati u trvenjima svjetske povijesti.

Bez pitanja religije, razumijevanja njene društvene funkcije i uloge, ne može se shvatiti cjelina socijalne zbilje koja se želi istražiti. Razumjeti religiju neke zajednice znači razumjeti tu zajednicu. Kompleksnost, nerazumijevanje i nedostatnost u hermeneutičkom obzoru koji podrazumijeva pluralnost religija u Bosni i Hercegovini

nerijetko jeste izvor duboko pogrešnog shvatanja, kao i pogrešnih zaključaka, svih onih koji pokušavaju razumjeti njenu sociološku bit a koji nisu porijeklom s prostora Zapadnog Balkana. Pred ovom zagonetkom stoje listom svi zapadnjački istraživači religije na Balkanu, posebno u Bosni i Hercegovini. Tako je pitanje promišljanja religije – pitanje razumijevanja Bosne i Hercegovine. U ovom smislu, sociologija religije trebala bi da otkriva pozadinske strukture društvene stvarnosti, one aspekte koji se, prema Bourdieuovom shvatanju, mogu odrediti kao cenzurisani, latentni – vidljivi samo britkom oku sociologa. Da stvari, ipak, nisu tako jednostavne, vidimo na planu “krize sociologije religije u Bosni i Hercegovini” i to iz perspektive višestruke terminološke zbrke koja nastaje na planu svakodnevnog života, a koja se odnosi upravo na pojmove vezane za ono “religijsko”. Sociologija religije bi, u tom smislu, trebala ujednačiti ortopraksiju – uspostaviti normu za pravilnu upotrebu termina vezanih za religiju i religijsko – što je, u jednoj vrsti “antidruštva” (Alain Touraine), praktično nemoguće.

U Bosni i Hercegovini pitanje religije u bitnom je vezano za pitanje *tradicije*. Ovdje tradiciju treba shvatiti u granicama hermeneutičkih bespuća – onako kako to radi Hans Georg Gadamer. Tradicija se tako ispostavlja kao krajnja bit ljudske egzistencije, kao ono u čemu se stapaju horizonti prošlosti, sadašnjosti i budućnosti – kao ono u čemu se, u doslovnom smislu, prevladava biološki kontekst ljudske egzistencije. Tradicija u ovom smislu predstavlja onu krajnju suočenost čovjeka s vlastitim identitetom, pa se upravo pitanje tradicije dovodi u korelaciju sa pitanjem *zavičaja*. Ova ontološka topografija smisla – ontotopografska granulacija iz koje proističe stapanje horizonta transimanencije – omogućava “prizmatično” (Kasim Prohić) sagledavanje čovjekove egzistencije kao polja razmirja onoga što zovemo ljudskom sudbinom. Sve ove kategorije predstavljaju smjernice koje se moraju imati u vidu kada se govori o fenomenu religije u Bosni i Hercegovini.

Religija je stoljećima jedan od centralnih izvora identiteta etničkih zajednica u BiH i na Balkanu. Nekada najveća kulturalna prednost – religijski pluralizam – devedesetih godina prošlog stoljeća postao je motorna snaga u monstruoznim ratnim sukobima. Od ratnih sukoba prošlog stoljeća do danas uloga religijskih zajednica, sada shvaćenih kao “zastupničkih” (Grace Davie), u smislu da formalni religijski autoriteti predstavljaju zvanične stavove zajednice vjernika

i u njihovo ime javno nastupaju, dodatno je ojačana činjenicom da se upravo one pojavljuju kao faktori *sakralizacije sekularnog etničkog identiteta* naroda u BiH. Njihova uloga, sa sociološke tačke gledišta, ne doprinosi integraciji društva, ne olakšava proces evropskih integracija te otežava ionako teške društvene prilike. Mimo svega rečenog treba istaknuti činjenicu, kao što to radi hrvatski sociolog Dario Čepo, a u čemu se ujedno sastoji najveća opasnost, i to da su se religijske zajednice na prostoru Balkana, posebno na prostoru BiH, nametnule kao “veto organizacije”, tj. kao društvena skupina koja je toliko jaka da premašuje stvarnu moć svake političke stranke i to u smislu da imaju moć staviti veto na svaku odluku određenog političkog subjekta, ukoliko smatraju da nije u skladu s njenim/njihovim interesima i vizijom društva.

I na globalnom planu, također, svjedočimo velikom povratku religije. Znanstvenici su već od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća počeli sumnjati u tezu o sekularizaciji kao ireverzibilnom društvenom procesu. U XX st., praktično, javno su odustali od ove tvrdnje vraćajući fokus na ponovno promišljanje društvene funkcije religije u okvirima kasne modernosti. Transparentnom se učinila činjenica da religije u bitnom smislu učestvuju u stvaranju nove političke ekonomije znanja o društvu, te da se nameću kao nezaobilazni faktori razumijevanja modernog karaktera “pragmatike znanstvenog znanja” (Lyotard) iz koga se derivira socijalna realnost. Upravo pitanje odnosa *znanja i religije* u uslovima kasne modernosti supsumira sve probleme zbog kojih se suvremeni svijet u bitnom određuje kao svijet visoke kompleksnosti, iz čega proističe i to da pitanje religije ponovno biva vraćeno u široki obzor *sociologije znanja*. Bliskost između koncepta religije i znanja među prvim je uočio i pedantno obradio već Emile Durkheim u *Elementarnim oblicima religijskog života*. Durkheim je u istraživanje religije krenuo upravo od pretpostavke razumijevanja relacije *teorija spoznaje – sociologija religije*. Među prvim je shvatio da je sociologija religije jedna vrsta *epistemologije* – sociološko istraživanje religije je u biti istraživanje uslova pod kojim u datim okolnostima uopće znamo ono što mislimo da znamo! Durkheim nas, upravo zbog toga, podsjeća na to da se za ozbiljno istraživanje sociologije religije, prije svega, mora zauzeti stav spram Kantove *Kritike čistoga um*, posebno prema pitanju transcendentale dedukcije kategorija. U našem kontekstu važno je istaći i ukazati na vezu između sociologije religije i epistemologije, u odnosu na koju se prosto mora i u suvremenoj fazi kasne moderne shvatati relacija između religije i znanja onako kako

se ona objektivira u stvarnom realitetu ljudskog života.

Pitanje religije, u prostorima geopolitičke periferije poput Bosne i Hercegovine, stavlja nas pred višestruke aporije od kojih ćemo neke probati sagledati u ovom tekstu. Religija se, u sferi onoga što imenujemo kao geopolitička periferija, u pravilu pojavljuje kao amplifikator etničkih podjela i izraz, da se poslužimo sintagmom sociologa Ive Komšića, shizofrene društvene svijesti. U radu će tako dominirati dva polazišta: Prvo, propitat ćemo suvremenu situaciju unutar ključnih teorijskih pitanja kurentne sociologije religije, s akcentom na objektivno stanje koje susrećemo u Bosni i Hercegovini. Drugo, ukazat ćemo na tribalni karakter društva u Bosni i Hercegovini, pri čemu ćemo govoriti o dijaboličnim vezama identiteta, između etničkog i religijskog, s akcentom na ulogu političkih religija koje služe kao sredstvo legitimacije i održavanja haosa u kome se to društvo nalazi.

2.0 Sociologija religije u kasnoj modernosti - ključni problemi i izazovi discipline

Suvremenu sociologiju neophodno je shvatiti kao *kritičku i angažiranu* znanost. U ovom pogledu sociologija se razlikuje od drugih društvenih i humanističkih nauka i to na način da je ona bez svoje angažirane dimenzije u osnovi prazno slovo na papiru. Dužnost sociologa u suvremenim društvenim konstelacijama treba se ogledati u suodnosu između ekspresivnosti, deskriptivnosti, kritičnosti i angažiranosti. Sociolog mora angažirano djelovati spram problema vlastitog društvenog realiteta, što podrazumijeva visok stupanj uključenosti u sve relevantne teme unutar jednog društva. Sociologija, u ovom smislu, mora ukazivati na pojave poput društvene nejednakosti, kao i na pluralitet socijalnih devijacija koje otežavaju razvoj jednog društva. U tom pogledu za stvar same sociologije nije dovoljno da je zatvorena u kabinete, jer obesmišljava svoju osnovnu svrhu. Sociologija religije, gledajući principijelno, spada u red posebnih socioloških disciplina, koja bez angažiranog refleksa jedva da ima nekog smisla. Religijske zajednice su dinamični akteri neposredne društvene stvarnosti, one imaju namjeru učestvovati u svim društveno relevantnim temama i u tom pogledu sociologija religije mora “dencenzurisati” prešućeno, skriveno – ono stvarno.

Osamdesetih godina prošlog stoljeća, gledajući sa stanovišta sociologije, religija je ponovo otkrivena. Sekularizacijski zanos postepeno je jenjavao te je postalo evidentno da utjecaj religija i religijskih zajednica nije nestao iz javne sfere, te da se u njenoj novoj “strukturnalnoj reformaciji” (Habermas) uloga ovih organizacija mora ponovo uzeti u obzir. Teza Rudolfa Otta o tome da je Sveto egzistencijal koji nužno nađe način da se objektivira u socijalnom svijetu dobila je na kredibiliteti. Sociolozi su, u ovom pogledu, bili žrtve vlastitih zabluda. Dok su listom tvrdili da je budućnost društva “nove moderne” visoko sekularna, suočili su se sa realitetom koji se pojavio u formi “postsekularnosti”, koja već na terminološkom nivou nagovještava raskid sa zabludama sekularnog društva. O ovim iluzijama iscrpno će nas obavijestiti Talal Asad u svojim intelektualnim ekspedicijama na polju antropologije i sociologije religije, između ostalog rekurirajući Foucaultovu logiku “poretka diskursa” kao temeljnog horizonta poimanja pitanja religije u suvremenosti.

Sociolozi koji su se bavili istraživanjem religije, često se repuštajući finesama spekulativnog mišljenja o teorijskim definicijama religije, sada su pred sobom imali jasan i ireverzibilan fenomen epsistemskog “povratka religije” u sferu objektivnog duha koji je trebalo konkretno objasniti.

Pitanje sekularizacije kao temeljnog društvenog procesa modernosti tako je uzdignuto na nivo promišljanja *krize* sekularnosti, što je opet, gledajući malo šire, bilo i nužno, s obzirom na to da se kasna modernost upravo i misli iz koncepta *krize* kao temeljne orijentacije čovjeka u aktualnom trenutku svjetske povijesti. Sekularnost i sekularizacija defikisirani su iz koncepta vlastitog temeljnog principa – principa *indifirentnosti*. Naime, u javnom prostoru, unutar sfere geopolitičke periferije, problematika sekularnosti često se misli iz perspektive agresivnog ateističkog stava kao formalnog društvenog uređenja! Ovo je, ujedno, i najveća zabluda shvatanja i poimanja sekularnosti u provincijalnim društvima nastalim nakon pada socijalizma. Sekularnost i sekularizacija podrazumijevaju apsolutnu indiferentnost društva prema religijskim skupinama i religijskim svjetonazorima. Drugim riječima, pripadnost određenoj religijskoj skupini u sekularnom društvu i državi niti je prednost niti nedostatak! U takvim društvima religijska pripadnost je irelevantna činjenica, a ono što se pojavljuje kao ključno jeste isključivo i samo shvaćeno

kroz prizmu znanja, umijeća i vještine pojedinca da efikasno, moralno i čestito obavlja funkciju koju mu je društvo povjerilo. Ova shema oslanja se i derivira iz Max Weberovih pogleda na birokratiju i racionalnost, i to na način u kome se društvena moć pojedinca shvata i derivira iz pozicije koju mu je dodijelilo društvo – društvena moć nije izraz samovolje i voluntarizma pojedinca!

Princip sekularnosti, kao princip indiferencije, omogućava da se društvo razvija u skladu sa najvišim poimanjima slobode – slobode shvaćene kao najviše vrijednosti klasične *moderne* humanističke nauke. Na ovaj način postavljeno pitanje sekularizacije omogućava da se izvrši i konsekventno provede ono što Habermas zove strukturalnom reformacijom javne sfere u eri visoko razvijene moderne, tj. pravo pitanje je kako bi izgledala javna sfera mimo principa sekularnosti.

Sociolozi religije su od tada do danas suočeni sa stanovitom antinomijom – antinomijom koja završava u aporiji. S jedne strane, pitanje sekularnosti uzima se kao neophodna pretpostavka za razvoj društava “druge moderne” (Ulrich Beck), dok se, s druge strane, u zbilji intenzivira socijalna funkcija religijskih zajednica koja se stilizirano može izraziti u figuri “povratka Svetog”. Neki sociolozi, poput Grace Davie, ovu ambivalenciju će pokušati racionalizirati, barem sa stanovišta evropske duhovne situacije, na način da će ukazivati na historijsku ulogu religijskih zajednica u formiranju modernog društvenog svjetonazora. Grace Davie će kontinuirano ponavljati da su religijske zajednice, između ostalih socioloških faktora, temeljni čimbenici prema kojima je oblikovana Evropa te da se ne može očekivati da one ne utječu na oblikovanje kulturnih vrijednosti i u suvremenosti. Na ovom tragu, prema njenom viđenju, pitanje religije neodvojivo je od pitanja kulture, tj. neodvojivo je od problema najkompleksnije aksiološke slike društvene stvarnosti. U granicama kasne modernosti, kako bi potvrdila navedenu tezu, Grace Davie se služi klasifikacijom determinanti koje treba da omoguće sociološko ispitivanje religije i religioznosti. Njeni kriteriji su jasni: “denominacijska lojalnost, izjave o odlaženju u crkvu, pokazatelji religijskog vjerovanja, mjerenje subjektivnih religijskih sklonosti te operiranje sociodemografskim podacima” (Davie, 23, 2005). Među navedenim kriterijima postoji nekoliko krajnje diskutabilnih aspekata. Najprije, ostaje nejasno koji su to potpuno pouzdani “pokazatelji religijskog vjerovanja” i kako se do njih može doći. Nakon toga,

posebno suspektim se čini kriterij “mjerjenja subjektivnih religijskih sklonosti” te se, sasvim logično, postavlja pitanje da li se nešto ovakvo uopće može kvantificirati?! Pregršt sociologa religije olako pristupa metodološkim i formalnologičkim temama, što može dovesti do visoke kontaminacije određenog istraživanja. Problematika suvremene sociologije religije u tom smislu ne smije biti reducirana isključivo na empirijske pokazatelje, posebno ne na empirijske pokazatelje koji nisu do kraja jasno definirani.

Upravo zbog ovakvih simplifikacija Thomas Luckmann ispostavlja najozbiljniji prigovor sociologiji religije, onaj da je suvremenost ove discipline: neinspirativna, dosadna, ponavljajuća, empirijski suhoparna itd. Prema Luckmannovim riječima, u svakom pogledu, čak i danas, više vrijedi čitati Durkheima, Webera, Hegela, Freuda, Marxa itd. nego većinu suvremenih sociologa i filozofa koji se bave temom religije. Njihov ključni nedostatak, prema Luckmannu, sastoji se u nedostatku ideje, odsustvu kreativnih analitičkih hipoteza, originalnosti u pristupu, redukciji na empirijske trivijalnosti, redukciji na *sociografiju* itd. S pravom možemo konstatovati da se u eri kasne modernosti – eri intenziviranih konsekvenci modernosti, kako ih zove Giddens, suočavamo s inflacijom ozbiljnih tekstova u oblasti sociologije religije. Drugim riječima, dolazi do fenomena koji se može sažeti u parolu: nikad više pisanja a manje (suštinskog) kazivanja o predmetnoj temi. Stječe se dojam da suvremenim autorima ono bitno stalno izmiče.

U sociologiji religije navedeni problem najbolje se vidi u odnosu između *etiologije* i *morfologije* društvenih fenomena. Da budemo sasvim jasni, sociolozi se više bave morfološkim pojavama, a vrlo malo ili gotovo nikako uzrocima – etiološkim osnovama – fenomena za koje su se opredijelili da istražuju. U ovom smislu, ovo nije prigovor koji se isključivo odnosi na djelovanje sociologa koji se bave religijom, nego na većinu situacija u kojima se danas nalazi “istraživačka” sociologija. Usredsređenost na oblik, formu radi forme, onemogućava sociološku analizu “po dubini”.

Vjerovatno najkorektnija formulacija o suvremenoj religijskoj situaciji u Evropi i SAD-u može se artikulirati kroz Jose Casanovinu tvrdnju o “javnim religijama”. Nedvojbeno je da religijske zajednice pokazuju svoje “javne” dimenzije, da aktivno učestvuju u javnoj sferi,

da doprinose diskusiji o svim pitanjima koja se pojavljuju kao ključna za društvo, da utječu ili, pak, pretenduju da učestvuju u procesima koji su u bitnom smislu izvanreligijski. Model javnih religija, u ovom pogledu, zasniva se na koncepciji “deprivatizacije religije”, tj. dubokom uvjerenju da pitanje religije više nije pitanje samotnog pojedinca i njegove usmjerenosti ka Bogu, kako je to smatrao William James. Naprotiv, argumenti u prilog religiji koja je sada javna i deprivatizirana mogu se osloniti na staru antropološku formulaciju Robertsona Smitha i kasnog Emila Durkheima o tome da je religije rigidna društvena činjenica bitno utemeljena na simboličkoj i stvarnoj relaciji svih članova zajednice ka onostranom. U ovom kontekstu, pitanje religije je pitanje koje se situira u indeks i registar logičkog i to na način koji je karakterističan za dogmatsku svijest – u dimenziji logičkih prostora ono što bitno pripada *strukturi religijskog* (Weber) opire se parakonzistentnosti i cementira u ono rigidno. U ovom konceptu, prema Casanovi, dolazi do narušavanja liberalnog modela religije, koji je zasnovan na ideji “privatizacije”.

U suvremenom kontekstu, Casanova ideju deprivatizacije religije opravdava kroz najmanje tri instance:

“1. kada religija ulazi u javnu sferu, ne samo da zaštiti svoju slobodu nego i sve moderne slobode i prava, 2. kada religija ulazi u javnu sferu da dovede pod znak pitanja i sučeli se sa apsolutnom zakonodavnom autonomijom sekularnih sfera, 3. kada religija ulazi u javnu sferu da zaštiti tradicionalne poglede na svijet od stalnog pokušaja penetracije administracije u pravne države.” (Casanova, 57-58)

Model *deprivatizacije* religije, u osnovi, predstavlja temelje za sveobuhvatniji društveni proces, koji će se imenovati nešto kasnije kao “proces *desekularizacije* svijeta” (Peter L. Berger). Put u sekularizaciju, koji je u ranoj modernosti, logikom diferencijacije, racionalizacije i stratifikacije počeo s uvjerenjem da je ireverzibilan, završio je u svojoj antipodejskoj, kvantnoj, dimenziji. Proces revitaliziranja religija u modernom zapadnom svijetu išao je jednim temeljno humanističkim tokom. U sferi geopolitičke periferije Zapada, posebno na Balkanu, desekularizacija je uzela svoje dijabolično lice te se transupstancijalizirala u lik religijskog nacionalizma, šovinizma – totalitarnog okvira političkih religija.

3.0 Desekularizacija i Balkan – dijabolično lice deprivatizacije religije

Dok je suvremeni svijet demitologizirao i demistificirao tobožnju privatnu “logiku religije”, da se poslužimo tom stilizacijom J. M. Bochenskog, geopolitička periferija Balkana je krajem osamdesetih godina XX stoljeća nepovratno srljala u nove ratove, pokolje i genocide. Raspad ideje komunizma, kao centralne političke religije unutar Željezne zavjese, odvijao se u ambijentu konačnog povijesnog dokidanja autokratskih režima pod punom samosviješću da se, možda odveć kasno, ali ipak neupitno, radi o ideji koja je sama sebe ukinula. Utoliko je, u manjoj ili većoj mjeri, disolucija jedne moćne političke religije stvorila prostor za kakvu-takvu kapitalističku emancipaciju, sada već nacija država, koje su postepeno provodile proces političke integracije u novu geopolitičku i geostratešku sliku svijeta. U slučajevima kao što je Poljska, religijske zajednice, posebno Katolička crkva, odigrale su presudno važnu ulogu u procesu integracije društva u nove političke prilike. Države zatečene u novim svjetsko-povijesnim prilikama pronalaze načine kroz koje se postepeno konsolidiraju te kroz programe kulturne hermeneutike olakšavaju građanima integraciju u prilike novog *Svijeta*.

Konačni pad socijalističkih autokratskih režima, prirodno, nije mogao zaobići ni Balkan, s akcentom na tada jedinstvenu SFR Jugoslaviju. U odnosu na druge varijante socijalističke realpolitike, jugoslovensko društvo – čak i prema mišljenju Hannah Arendt, nije imalo obrise klasične autokratije kao niti tipično totalitarnu tehnologiju vlasti. Za razliku od drugih oblika u kojima se pojavljivao socijalizam, u Jugoslaviji on je imao nešto, kudikamo, humanije lice, pa ga i Arendt prepoznaje kao “humanistički socijalizam”. Ova tvrdnja potkrepljivala se jednom načelnom konstatacijom koja se sastoji u činjenici da su u Jugoslaviji ljudska prava bila na nešto većem nivou nego u ostalim socijalističkim sistemima. Jedan od ključnih razloga za ovu disimulaciju humanističkog socijalizma u Jugoslaviji – jer, da nije bila puka iluzija i disimulacija, sasvim sigurno ne bi završila u krvoproliću, masovnim grobnicama i ratu potpuno neljudskih proporcija – sačinjavala se u onome što je Vjekoslav Perica možda i najbolje uočio: *bratstvu i jedinstvu kao građanskoj religiji*.

Kako se sveukupna stvarnost država u najširem smislu ne može

seriozno tretirati izvan mita o porijeklu primordijalne zajednice iz koje se postepeno razvija samosvjesna nacija – analogno Hegelovom konceptu razvoja *svijesti*, što podrazumijeva put od neposredne čulne izvjesnosti do apsolutno samosvjesnog subjekta koji ima svijest o apsolutnom znanju i samom sebi – bratstvo i jedinstvo su bili organski, ali mitski faktori iz kojih je kao slap izviralo jugoslovensko društvo. Bratstvo i jedinstvo kao politička religija potisnulo je nekad otvorena, ali nikad odgovorena pitanja povijesnog i nacionalnog identiteta naroda (posebno u Bosni i Hercegovini), što će se pokazati kao ključni problem i to u prvom trenutku kada se pod znak pitanja dovede, ni manje ni više, nego samo bratstvo i jedinstvo. Prva pukotina u političkoj religiji bratstva i jedinstva dovest će do erupcije svih onih tema koje su se više od četvrtinu vijeka akumulirale “pod otiračem”, i što je najgore – dovest će do eskalacije nasilja i pojave radikalnog zla.

Kao osnovna jedinica za reafirmaciju nacionalne svijesti naroda sada se ispostavljaju religije, a što će ih ujedno učiniti i temeljnim izvorom konflikata u odnosu na šta se do danas ne mogu ekskulpirati. Ovakva konstatacija nikako ne znači da se religije ispostavljaju *jedinim* izvorom konflikta, ali svakako znači da su bile osnovna jezgra jednog graničnog tipa za stvaranje *religijskog nacionalizma* koji do danas pomračuje umove građana na tlu Balkana i Bosne i Hercegovine. U tom smislu, njihovo djelovanje posljednje tri decenije je potpuno deprivatizirano s jasnom intencijom ka oblikovanju ključnih političkih i sveukupnih društvenih procesa. Ovaj model trebamo dodatno pojasniti.

U povijesnom kalkulusu naše zbilje suočeni smo s jednom vrstom anomalije deprivatizacije religije, koja je u izraženom diskontinuitetu spram Zapada i njegovih vrijednosti. Dok se na Zapadu proces deprivatizacije religije odvijao po modelu usputnih latentnih posljedica (Robert K. Merton), te bio usmjeren ka prevazilaženju “nesporazuma” između sekularnog i sakralnog u ravni jedne intelektualne disputacije, na Balkanu su religije postale osnovno gorivo *tribalističkog nacionalizma* i “bratoubilačkog” rata. Svećenici koji osveštavaju skupštinske govornice i oružje kojim će biti počinjeni najteži zločini protiv čovječnosti (mučka ubistva, silovanja, progoni itd.) postali su nova društvena stvarnost. Religijski poklič, scenografija, ikonografija i zazivanje Boga postali su standard za legitimiranje onog najmonstruoznijeg što čovjek može

postati i uraditi. Bilo kako bilo, u ratu tokom devedesetih godina XX stoljeća na Balkanu religije teško da su bile faktori pomirenja, stabilnosti i faktor izgradnje mirnodopske društvene svijesti. Nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma religijske zajednice prestale su obavljati svoju “ratnu ulogu” i preusmjerile su se na političke teme kojima je svakodnevnost bila i ostala prezasićena. Dominantne religijske zajednice, Katolička crkva, Islamska zajednica i Srpska pravoslavna crkva sada postaju *političke religije* u pravom i nedvosmislenom kontekstu. Njihovo djelovanje potpuno je orijentirano na konstruiranje društvene stvarnosti i njenih *simboličkih univerzuma* (T. Luckmann) u novonastalim povijesnim prilikama. Postavljajući se oportunistički te pravilno procjenjujući povijesnu konstelaciju, religijske zajednice se impostiraju kao neprikosnoveni legitimacioni izvori političkih odluka u granicama korpusa sve tri etničke zajednice u Bosni i Hercegovini. Koliko su religije u Bosni i Hercegovini stvar “javnosti”, može se vidjeti i u kontekstu pozicije religijskih lidera, koji su do kraja fetišizirani i prema kojima se sveukupna javnost odnosi kao prema “svetim kravama” koje postoje izvan redovnog egzistencijalnog poretka.

Ovim mehanizmom religijske zajednice su od sebe uspjele napraviti entitete koje je teško kritizirati, jer se kritika religijskih velikodostojnika uvijek i nužno tumači kao kritika jednog etničkog korpusa. Ovdje treba napomenuti da je pojam etničkog *korpusa* u bh. kontekstu zapravo adekvatniji nego pojam etničke *zajednice*. Naime, Foucault je pravilno ustanovio da pojam korpus, u svom izvornom značenju, predstavlja “mrtvo tijelo čovjeka ili životinje” prema kome se postupa s posebnim oprezom i mjerama. Radi se, dakle, o mrtvom tijelu koje više nije sposobno za sve ono što podrazumijeva život – kretanje, dinamizam, aktivnost, produktivnost, sadržajnu i smisaonu ispunjenost itd. *Korpus* je, dakle, ono iz čega ne može proisteći više ništa dobro, te ako se s njim pravilno ne postupa, on postaje izvor potencijalne zaraze i masovne smrti. U Bosni i Hercegovini *etničke zajednice* su u bitnom smislu *etnički korpusi* – mrtva i nikom korisna tijela koja mogu proizvesti samo nove glavobolje i društvene devijacije. Jedino što ove *zombije* sprečava od potpune dekompozicije jesu religijske zajednice koje svojom ulogom povremeno održavaju “privid života” tih korpusa.

Deprivatizirane – do kraja javne religije – na Zapadnom Balkanu i Bosni i Hercegovini tako možemo imenovati i odrediti jednom vrstom *anomalije*, koja se izražava kao diskontinuitet u odnosu na “evropski i američki” slučaj. Posrijedi je jedna vrsta aporije koja ima svoju legitimaciju u zbilji, što znači da postoje objektivni razlozi i etiološke strukture koje su dovele do *anomalijske desekularizacije* na Balkanu. Ovdje se ponovno treba ukazati na građansku religiju “bratstva i jedinstva” u Jugoslaviji, tj. ukazati na činjenicu da je bratstvo i jedinstvo zamišljeno kao supranacionalni fiksator identiteta unutar zajednice koja je sačinjena od različitih kulturno-povijesnih etnija. U izvjesnom smislu, politička epistemologija u ključnim društvenim strukturama u Jugoslaviji bila je zasnovana na fabriciranju “bratstva i jedinstva” kao centralne orijentacije svih naroda i narodnosti, svjesno prekoračavajući granice povijesne i racionalne konstrukcije stvarnosti te postavljajući iracionalno i disimulativno kao ono što treba da izvrši integraciju građana u društvo. Historijske i tradicionalne religije u ovom okviru nisu imale šta da traže. Polazilo se od premise da upravo religijske zajednice opprisutnjuju, čine racionalnim i podstiču razlike između etničkih zajednica koje su bile dio Jugoslavije kao države. Tako se dospjelo do paradoksa koji bi se mogao sažeti na sljedeći način: Jugoslavija je imala izrazito moćan državni okvir, ali jako slabu društvenu supstanciju, tj. postojala je kao država, ali ne i kao društvo.

Psihoanalitički promatrano, devedesetih godina prošlog stoljeća u Jugoslaviji, postepeno nakon Titove smrti, došlo je do *desublimacije* kolektivne i kulturne traume – traume nacionalnog pitanja naroda koji aspiriraju postati moderne nacije. Desublimacija je postala potpuno očigledna kada je postalo jasno da je SFR Jugoslavija definitivno propala i da se, kao rezultat toga, mora pripadati nekome i negdje – mora se biti u nekim okvirima. U ovom slučaju, okviri su postale nacionalne države kojim se sada treba okrenuti, a o kojima se ne može imati svijest bez nacionalizma kao osnovne energije. Jezgra legitimacije *desublimiranog nacionalizma* postalo je ono što, s obzirom na Jugoslaviju, možemo odrediti kao “desublimacija desublimacije” – *religija* kao repozitorij kulturnog/simboličkog/mitskog pamćenja naroda koji pretendiraju ka metamorfozi u naciju. Istaknimo, kao što je pokazao i Aleksandar Molnar, da su u istim “brodolomima” bile sve države moderne Evrope od XVI do XIX stoljeća. Na Balkanu i u Jugoslaviji ovaj proces se odvijao s najmanje jednim stoljećem zakašnjenja.

Ipak, uloga koju su odigrale religijske zajednice, s obzirom na povijesni hijatus i distancu spram jugoslovenskog “slučaja”, svakako je u najmanju ruku začuđujuća. Sveukupna aporija se dodatno produbljuje ako se pogleda u oči činjenici da su novonastale nacionalističke strukture kroz trideset godina svoga “vladanja” potpuno preslikale komunističku tehnologiju upravljanja (i to ne u smislu da su najveći komunisti postali najveći nacionalisti, nego u sveobuhvatnijem pogledu izgradnje kulta ličnosti (po uzoru na Tita)), iz čega proističe prerogativ “čuvanja našeg etničkog korpusa” od drugog, pa sve do faktičke upotrebe javnih resursa u konfrontaciji s neistomišljenicima i, po definiciji, anagogičnim *drugim*.

U suštinskom smislu, poglavari religijskih zajednica se pojavljuju onda kada se smatra da je određeni etnički korpus, sa stanovišta njegovih “vitalnih interesa” – ugrožen! Oni se tada pojavljuju kao stvarni *suvereni* i *legitimatori legitimacije* sveukupne političke zbilje – kao oni koji u stvarnom smislu donose odluke od ključne važnosti za jedan etnički korpus. Ovaj model pokazuje svu aporetičnost, bizarnost – dijaboličnost deprivatizacije religije u Bosni i Hercegovini i na Zapadnom Balkanu.

4.0 Sociologija religije u oštećenom društvu – rezime

Ako bismo tražili neki temeljni razlog postepenog, enteleheičnog raspada bosanskohercegovačkog društva kao nesumnjivo *oštećenog* društva, onda bi to prije svega morala biti *mračnjačka* veza između religijskih zajednica i etničkih korpusa. Sociologija religije, u ovom okviru, ima zadatak da, kako smo ranije rekli, decenzurira birokratske, tehnokratske, ali i ideološke obrasce koji stoje u pozadini ovih kompleksnih procesa. Ona ima zadatak da ukaže na granice jedne “identitetske teorije” etničkog koja ima svoje izvorište u religijskom, o čemu je svojevremeno, u globalnim razmjerima, pisao sociolog Hans Mol. Naravno, važno je istaknuti to da religije i religijske zajednice mogu imati (ponekad i imaju) i svoju *integracijsku* dimenziju u društvu kakvo je bosanskohercegovačko. Ovu dimenziju smo vidjeli u naporima da javno i anonimno urade sve na sprečavanju krvne osvete nakon monstruoznih ratnih zločina koji su se dogodili u BiH za vrijeme oružane agresije. Kroz institut Međureligijskog vijeća BiH koje je osnovano 1997. godine na inicijativu tadašnjeg reisu-

uleme Islamske zajednice Mustafe ef. Cerića, kardinala Vrhbosanske nadbiskupije Vinka Puljića, mitropolita dabrobosanskog Nikolaja i Jakoba Fincija ispred Jevrejske zajednice u BiH, nesumnjivo je odigrana važna uloga u kakvom-takvom procesu uspostavljanja “normalnosti” u novonastalom društvenom kontekstu. Koliko se stvari u pogledu “religijske perspektive” u BiH duboko kompliciraju i politiziraju, pokazuje i činjenica da je 31. 1. 2023. godine mitropolit dabrobosanski Hrizostom, ispred Srpske pravoslavne crkve, istupio iz Vijeća s obrazloženjem da Vijeće “treba da ozdravi”. *Zavjet ćutanja MRV* mitropolit Hrizostom prepoznao je u tri *sekularna/politička* obrasca/incidentata: nereagiranje da se zaštite građani Srbije kojima je tokom boravka u Sarajevu napadnuta lična imovina, te incident od 14. 1. 2023. godine koji se desio na jednom sportskom događaju u Sarajevu na kome su oštećeni, također, bili građani Srbije. Drugi moment je interferencija MRV u “izborne i pravosudne” procese, što je smatrao neprimjerenim. Treći moment je opća “kriza moralne i principijelne” naravi Vijeća. Navedeni primjer flagrantno pokazuje da se pitanje etničkog interesa i njemu konvergentne religijske hipostaze više ne može “gurati pod tepih”, pa čak niti na nivou kurtoaznog, te da suštinski problemi i dalje, dobrim dijelom, ostaju generirani u granicama religijskih zajednica.

Dodatni, a to bi lapidarno gledano mogao biti i ključni problem, jeste u *neintelektualnoj* ulozi intelektualaca u BiH, što za posljedicu ima regeneraciju i revitalizaciju obrasca “kulturne traume” u sferi i mjeri u kojoj se univerzitetski profesori pojavljuju u političkoj zbilji. Upravo je *katedra*, kao mjesto koje bi trebalo biti branik univerzalnog, u BiH postala instanca reprodukcije konflikta i uprisutnjavanja traume u svijesti prosječnih ljudi. Ovdje se ne radi samo o fenomenu postojanja “tri univerzitetske stvarnosti”, nego o tome da su univerzitetski profesori postali “ideolozi”. Dakako, ovo nije prvi niti posljednji slučaj, kako u nacionalnoj historiji Bosne i Hercegovine, tako i na planu opće historije. Ipak, sada se radi o specifičnim okolnostima, pa se kao prirodno pitanje postavlja: Koja je svrha univerziteta ako njegova “elita” želi biti dio realpolitike a ne korektivni i izvanpolitički mehanizam svih društvenih fenomena? Univerzitet kao institucija koja u temeljnom smislu “proizvodi društvo” u ovakvim prilikama postaje svoja suprotnost i udaljava se od svoje humanističke osnove. Socio-logika “konvergentnih političkih religija” duboko je postala prisutna i u samom univerzitetu, zbog čega on nije u stanju biti jezgra

kritičke misli i dalekosežnih humanističko-društvenih promjena u Bosni i Hercegovini.

Fenomen političkih religija, ili kako Emilio Gentile kaže u naslovu svoje knjige: “religija politike”, u BiH treba sagledavati kao pitanje konstrukcije sintetičkog jedinstva *društvene svijesti* – onog jedinstva koje dijelove čini cjelinom i orijentira ih ka krajnjem recipijentu. Sve što dođe do “krajnjeg recipijenta” (kroz mnogovrsne faktore društvene konstrukcije) unaprijed je filtrirano i hispostazirano u geometrijsku formu *prihvatljivog*. Logika ovakve *metrike* sasvim je dovoljna da se aktualni društveni obrazac može neometano održavati i reproducirati decenijama.

Sociologija religije, filozofija kao i druge humanističke i društvene nauke u Bosni i Hercegovini u potpunosti ne mogu utjecati na oblikovanje društvene stvarnosti. Štaviše, sveukupna nauka, onaj bolji dio pojedinaca koji pripada toj zajednici, potpuno je izopćen iz sfere interesovanja političkih centara moći, čak i medijskih struktura koje su, također, velikim dijelom izložene interferencijama političkih oligarhija. U javnosti, u tom smislu, dominira neintelektualni dio intelektualnih struktura koji je, u biti, i sam postao dio *političkih sekti* i time postao saučesnik u reprodukciji devijantnog društvenog obrasca. U tom pogledu se Bosna i Hercegovina, praktično, suočava sa svojim najvećim problemom: nesposobnosti da razlikuje između *znanja i ideologije*. Jedno od najvažnijih pitanja za sveukupnu bosanskohercegovačku društvenu zbilju, u ovom smislu, jeste upravo ono pitanje koje je svojevremeno formulirao Norbert Elias – Kako se dogodi da ideologija postane nauka ili pak obratno?! Ovo *mainstream* pitanje moderne i suvremene sociologije znanja aktualnije je nego ikada u bh. društvenim i političkim prilikama.

5.0 Zaključak

Forma zaključka mogla bi se sažeti u narednim tačkama:

1. Suvremena sociologija, shodno tome i sociologija religije izložene su globalnoj krizi humanističkih i društvenih nauka te ideji *slike svijeta* u okviru koje se duboko vjeruje da nauke o čovjeku, povijesti i duhu više ništa bitno ne mogu doprinijeti u znanstvenim

preslaganjima koja se sada zasnivaju na logici matematičke i tehnološke racionalnosti. Ova nova forma epistemologije (epistemologije zasnovane na radikaliziranoj logici linearne racionalnosti) osuđena je na propast i – propast će, bez obzira na to koliko se iz perspektive neokolonijalnog pristupa znanosti želi pokazati da je povjerenje u matematičku i linearnu racionalnost *neizbjžno*.

2. Čak i u ovakvim teškim okolnostima, a nije prvi put u historiji da se humanističke znanosti nalaze u krizi i “smrtnoj” opasnosti, sociologija, filozofija i druge srodne znanosti – u ovom slučaju sociologija religije, moraju biti izrazito angažirane, kritički orijentirane i u javnoj sferi zastupljene znanosti. Drugim riječima kazano, i sami sociolozi su krivi za stanje u ovoj znanosti koje je vrlo često, čak i na globalnom planu, defiksirano iz realnih društvenih problema sa kojim se suočavaju konkretni ljudi. Sociologija zatvorena u kabinete i akademske – znanstvene konferencije koje su često same sebi svrha – uopće i nije sociologija.

3. Trendovi krize znanosti su prisutni i napravljeni u globalnim političkim centrima moći i oni su samo projicirani i aplicirani na udaljenu geopolitičku periferiju, koja nema niti mogućnosti niti objektivnu strategiju kojom se može u granicama realnog suprotstaviti svjesno proizvedenim velikim zabludama globalnih moćnika koji viziju vlastite ideologije podmeću kao prihvatljivu sliku “znanosti”. Svijet koji vjeruje da društvo može napraviti *kroz brojeve* jeste svijet koji ne vjeruje u mogućnost vlastitog opstanka. U takvom svijetu su sva tkanja i vretena smisla i povijesti pokidana.

4. U radu smo ukazali na krizu “sekularnosti” u modernom svijetu koja ne traje “od jučer”, nego je proces koji svoju sociogenezu ima barem četrdeset godina unatrag. Kriza i lom – *iluzija sekularnosti* – dovele su do nastanka “deprivatizacije” religije i do etabliranja “javnih religija” kao faktora bez kojih se više na *globalnoj* ravni ne može konstruirati i producirati društvena stvarnost.

5. U Bosni i Hercegovini u periodu rata “javne religije” su se manifestirale u svom dijaboličnom licu – konvergentnim političkim religijama, te su tim činom postale temelji za ojačavanje svijesti o izvoru “naše etničke zajednice – našeg etničkog korpusa” koji se po kvalitativnom sadržaju razlikuje od “njihove etničke zajednice

– njihovog etničkog korpusa”. Ova deiktička logika *nas i njih* do danas proizvodi *shizofrenu* društvenu svijest u Bosni i Hercegovini, što je čini duboko *oštećenim* društvom. Ova logika postaje temelj *ad infinitum* perpetuacije kulturne traume kojom se onemogućava svaki progres društva. Ovo je dovelo do anomaljske desekularizacije u BiH i na Balkanu, te do potpunog diskontinuiteta u odnosu na ostatak zapadnog i civiliziranog svijeta.

6. Uloga intelektualaca u ovakvom društvu je “otužna”, jer umjesto da postanu faktori koji decenzurišu – razbijaju – umnim bravurama demaskiraju iluzije i zablude *arhea* takvog društva, oni zapravo postaju jedno od vodećih goriva kojima se pokreće i održava obrazac shizofrene društvene stvarnosti i kulturne traume. Ova opservacija svakako nije generalna, ali se odnosi na većinu intelektualaca jer su *de facto* između izbora koji se sastoji u sluganstvu političkim oligarhijama, s jedne strane, te mogućnosti demaskiranja *na devijaciji zasnovanog društva*, s druge strane, oni – intelektualci – odabrali ovo prvo. To je posljednji čavao u lijes mogućnosti “zdravog društva” u Bosni i Hercegovini, ali i na Balkanu.

5.0 Conclusion

The conclusion could be summarized in the following points:

1. Contemporary sociology, and, consequently, the sociology of religion, are exposed to the global crisis of the humanities and social sciences and the idea of a picture of the world within the framework of which it is deeply believed that the sciences of man, history and the spirit can no longer contribute anything important in the scientific rearrangements that are now based on the logic of mathematical and technological rationality. This new form of epistemology (epistemology based on the radicalized logic of linear rationality) is doomed to fail and will fail, no matter how much from the perspective of the neo-colonial approach to science one wants to show that trust in mathematical and linear rationality is inevitable.

2. Even in these difficult circumstances, and it is not the first time in history that the humanities are in crisis and in “mortal” danger, sociology, philosophy and other related sciences – in this case the sociology of religion – must be extremely engaged, critically oriented

and represented in the public sphere. In other words, sociologists themselves are to blame for the state of this science, which is very often, even at the global level, dislocated from real social problems faced by specific people. Sociology confined to cabinets and academic-scientific conferences which are often an end in themselves – is not sociology at all.

3. Trends of the crisis of science are present and created in global political centers of power and they are merely being projected and applied to the remote geopolitical periphery, which neither has the possibility nor an objective strategy with which to realistically oppose deliberately created great deceptions of the powers that be who impose their own ideologies as an acceptable image of “science”. A world that believes that society can be made through numbers is a world that does not believe in the possibility of its own survival. In such a world, all weaves and threads of meaning and history are torn.

4. In the paper, we pointed out the crisis of “secularity” in the modern world, which is not new, but is a process that has its sociogenesis at least forty years back. The crisis and breakdown – the illusion of secularity – led to the emergence of the “deprivatization” of religion and the establishment of “public religions” as factors without which social reality can no longer be constructed and produced at the global level.

5. During the war in Bosnia and Herzegovina, “public religions” manifested themselves in their diabolical form – convergent political religions, and thus they became the basis for strengthening the awareness of the source of “our ethnic community – our ethnic corps”, which in terms of qualitative content differs from “their ethnic community – their ethnic corps”. This deictic logic of us and them still produces a schizophrenic social consciousness in Bosnia and Herzegovina, which makes it a deeply damaged society. This logic becomes the foundation of *ad infinitum* perpetuation of cultural trauma, preventing any progress of the society. This led to an anomalous desecularization in BiH and the Balkans, and to a complete discontinuity in relation to the rest of the Western and civilized world.

6. The role of intellectuals in such a society is “sad”, because instead of becoming factors that decensor – break – unmask the illusions and delusions of the archae of such a society with mental

bravado, they actually become one of the leading fuels that start and maintain the pattern of schizophrenic social reality and cultural trauma. This observation is certainly not general, but it applies to the majority of intellectuals because, de facto, between the choice that consists in servitude to political oligarchies, on the one hand, and the possibility of unmasking a society based on deviation on the other, they – the intellectuals – chose the former. It is the last nail in the coffin of the possibility of a “healthy society” in Bosnia and Herzegovina, but also in the Balkans.

Bibliografija:

1. Asad, Talal, (2003): *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford. Stanford University Press.
2. Alexander, C. Jeffrey, (2003): *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford University Press.
3. Alexander, C. Jeffrey, (2004): *Cultural Trauma and Collective Identity*. Oxford University Press.
4. Bauman, Zygmunt, (2011): *Tekuća modernost*. Zagreb. Naklada Pelago.
5. Casanova, José, (1994): *Public Religions in Modern World*. Chicago. University of Chicago Press.
6. Durkheim, Emile, (2008): *Elementarni oblici religijskog života*. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk.
7. Davie, Grace, (2005): *Religija u suvremenoj Europi: mutacija sjećanja*. Zagreb. Golden marketing – Tehnička knjiga.
8. Luckmann, Thomas, (1967): *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. MacMillan Publishing Company.
9. Perica, Vjekoslav, (2002): *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press.